

Μνήμων

Τόμ. 28 (2007)

Βιβλιοκρισίες

Mnimon Mnimon

doi: [10.12681/mnimon.83](https://doi.org/10.12681/mnimon.83)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Mnimon, M. (2011). Βιβλιοκρισίες: Ήλίας Κολοβός, Ή νησιωτική κοινωνία τής Άνδρου στο όθωμανικό πλαίσιο. Πρώτη προσέγγιση με βάση τα όθωμανικά έγγραφα τής Καϊρείου Βιβλιοθήκης (1579-1821) (Δημήτρης Δημητρόπουλος) Filiz Yaşar, Yunan Bağimiszlik Savaşı'nda Sakız Adası (Η Χίος στον Έλληνικό Άπελευθερωτικό Πόλεμο) (Πηνελόπη Στάθη) Τζελίνα Χαρλαύτη - Νίκος Στ. Βλασσόπουλος, Ίστορικός Νηογώνυμος. Ποντοπόρεια. Ποντοπόρα ίστοιοφόρα και άτμόπλοια, 1830-1939· Τζελίνα Χαρλαύτη - Μάνος Χαριτάτος - Έλένη Μπενέκη, Πλωτώ. Έλληνες καραβοκύρηδες και έφοπλιστές από τα τέλη του 18ου αιώνα έως τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο
Γιάννης Θεοτοκάς - Τζελίνα Χαρλαύτη, Εύπόμψη. Έλληνικές ναυτιλιακές έπιχειρήσεις, 1945-2000. Όργάνωση, διοίκηση και στρατηγικές (Κατερίνα Παπακωνσταντίνου) Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος, J. Mita. Ή ζωή και τὸ έργο του Γιάννη Μηταράκη (1897-1963) (Δώρα Μαρκάτου). *Μνήμων*, 28, 313-332. <https://doi.org/10.12681/mnimon.83>

Βιβλιοκρισίες

Ηλίας Κολοβός, *Η νησιωτική κοινωνία της Άνδρου στο οθωμανικό πλαίσιο. Πρώτη προσέγγιση με βάση τα οθωμανικά έγγραφα της Καϊρείου Βιβλιοθήκης (1579-1821)*, Άνδρος, Ανδριακά Χρονικά τ. 39, Καϊρείος Βιβλιοθήκη, 1996, 558 σ.

Η Καϊρείος Βιβλιοθήκη Άνδρου έχει αποτελέσει ένα εξαιρετικό παράδειγμα πνευματικού ιδρύματος, το οποίο, παραμένοντας αγκιστρωμένο στον τόπο του, παράγει μέσω των εκδόσεών του έργο πανελληνίας εμβέλειας, υψηλής ποιότητας και αισθητικής. Ψυχή της δραστηριότητας αυτής επί πολλά χρόνια και μέχρι τον πρόωρο θάνατό του τον Αύγουστο του 2005, υπήρξε ο ιστορικός Δημήτριος Πολέμης, βαθύς γνώστης της ιστορίας του τόπου του αλλά και κοινωνός των σύγχρονων κατακτήσεων της ελληνικής και διεθνούς βιβλιογραφικής παραγωγής, τις οποίες ενσωμάτωσε στο σημαντικό ιστοριογραφικό έργο του. Η εκδοτική δραστηριότητα της Καϊρείου Βιβλιοθήκης συνεχίζεται σήμερα από την επί μακρόν συνεργάτιδα του Δ. Πολέμη Ειρήνη Δάμπαση, τόσο μέσω της σειράς *Ανδριακά Χρονικά*, όσο και μέσω της *Άγκυρας*, του νέου περιοδικού της βιβλιοθήκης. Ένας από τους τελευταίους τόμους των *Ανδριακών Χρονικών*, ο υπ' αρ. 39, που εκδόθηκε το 2006, αποτελείται από τη μελέτη του Ηλία Κολοβού *Η νησιώτικη κοινωνία της Άνδρου στο οθωμανικό πλαίσιο. Πρώτη προσέγγιση με βάση τα οθωμανικά έγγραφα της Καϊρείου Βιβλιοθήκης (1579-1821)*, που είχε ξεκινήσει με παρότρυνση του Δ. Πολέμη, και αποτέλεσε καρπό συνεργασίας της Καϊρείου Βιβλιοθήκης με το Πρόγραμμα Τουρκικών Σπουδών του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών. Η μελέτη αξιολογεί οθωμανικά έγγραφα, πρωτότυπα ή σε φωτοαντίγραφα, που συγκεντρώθηκαν στην Καϊρείο, χάρη στις προσπάθειες του Δ. Πολέμη, και προέρχονται από τη Μονή της Αγίας –κατά πλειονότητα–, τη μονή Αγίου Νικολάου και εν μέρει από ιδιωτικές συλλογές.

Το βιβλίο είναι διαρθρωμένο σε τρία τμήματα. Προτάσσεται εμπειριστατωμένη, πολυσέλιδη εισαγωγή (σ. 17-161), έπονται εκτεταμένες περιλήψεις των εγγράφων στα ελληνικά (σ. 163-433), και τέλος ακολουθούν αναλυτικό γλωσσάρι, ευρετήρια κυρίων ονομάτων και τόπων, και πλούσια βιβλιογραφία (σ. 435-553), που διευκολύνουν τον αναγνώστη στη χρήση και κατανόηση των κειμένων. Ας σημειωθεί ότι το γλωσσάρι, το οποίο περιλαμβάνει οθωμανικούς κυρίως, αλλά και άλλους όρους με ιδιαίτερο περιεχόμενο στην οικονομική και κοινωνική ζωή του νησιού, δεν περιορίζεται στην απλή ερμηνεία των λέξεων αλλά επεκτείνεται και σε κατατοπιστικά σχόλια για τη σημασία, την προέλευση και τη χρήση τους.

Το υλικό που συνέλεξε ο Δ. Πολέμης και επεξεργάστηκε ο Ηλ. Κολοβός συνιστά ένα σπουδαίο και αναξιόπιστο μέχρι σήμερα σώμα τεκμηρίων, πολλαπλά χρήσιμο για την ιστορική έρευνα. Καταρχήν σε πραγματολογικό επίπεδο γεγονότα και στιγμές της ανδριακής ιστορίας, καθώς και εκατοντάδες τοπωνυμίων, μικροτοπωνυμίων και ονομάτων προσώπων, χριστιανών ή μουσουλμάνων, έρχονται να προστεθούν ή να συνδυαστούν με τα ήδη γνωστά από τις ελληνόγλωσσες πηγές. Παράλληλα όμως με τα πρόσωπα και τα πράγματα, τα οθωμανικά έγγραφα επιτρέπουν να φωτιστούν η λειτουργία και οι θεσμοί της οθωμανικής διοίκησης σε ένα νησί των Κυκλάδων, οι σχέσεις των προκρίτων και των υπολοίπων χριστιανών κατοίκων με τις οθωμανικές αρχές, οι κανόνες δικαίου που ακολουθούσαν οι ιεροδικαστικές αρχές στις υποθέσεις των χριστιανών κατοίκων και η σνάφειά τους με το τοπικό

δίκαιο, και συνολικότερα η επίδραση της νέας πραγματικότητας που επέβαλλε η οθωμανική εξουσία στην καθημερινή ζωή των νησιωτών. Με αυτό τον τρόπο ελέγχεται, συμπληρώνεται, διασαφηνίζεται ή και διορθώνεται η παλαιότερη και πρόσφατη ιστοριογραφική παραγωγή για το νησιωτικό χώρο, η οποία είχε στηριχθεί κατά κύριο λόγο σε ελληνικές ή δυτικοευρωπαϊκές πηγές. Ένα μικρό, ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση του

ΗΛΙΑ ΚΟΛΟΒΟΣ

Η ΝΗΣΙΩΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΗΣ ΑΝΔΡΟΥ
ΣΤΟ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Πρώτη προσέγγιση με βάση τὰ ὀθωμανικά
ἔγγραφα τῆς Καίρειου Βιβλιοθήκης (1579-1821)

ΑΝΔΡΙΑΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ - 39

ΚΑΪΡΕΙΟΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΑΝΔΡΟΣ 2006

κωνσταντινουπολίτη Κωνσταντίνου Καντακουζηνού που εμφανίζεται σε πατριαρχικό γράμμα του 1582 ως (αυθεντεύων) στην Παροναξία, χαρακτηρισμός που δημιουργούσε μια ασάφεια για την ιδιότητά του και υπήρξε στην παλαιότερη βιβλιογραφία πηγή παρεξηγήσεων για τον πραγματικό ρόλο του. Οι οθωμανικές πηγές τον αποκαλούν «εμίν μισθωτή με ιλιτζάμ», διατύπωση, που παρά την ιδιότητα της, κάνει ξεκάθαρο ότι ήταν μισθωτής των φόρων του σαντζακίου της Νάξου (σ. 51). Εντούτοις και παρά τις τακτοποιήσεις που θα μπορούσαν να προκύψουν από

ανάλογες διασαφήσεις, κατά τη γνώμη μου οι οθωμανικές πηγές, τουλάχιστον στο νησιωτικό χώρο, δεν αποστέλουν τη βασική πηγή άντλησης πληροφοριών για τον τόπο. Λειτουργούν συμπληρωματικά με τις ελληνικές πηγές, καθώς σε νησιά όπως η Άνδρος, οι αποκλειστικά σχεδόν χριστιανοί κάτοικοι είχαν επιτύχει ρυθμίσεις και είχαν δημιουργήσει τοπικούς θεσμούς και θέσμια που επέδρασαν σημαντικά στις συνθήκες διαβίωσής τους και τις σχέσεις τους με τον κυρίαρχο. Πιο καίριες για τη γνώση της τοπικής ιστορίας μπορούν, νομίζω, να αναδειχθούν οι οθωμανικές πηγές σε άλλες μεσόγειες περιοχές του ελληνικού χώρου που είχαν μεικτό πληθυσμό ή εν πάση περιπτώσει ισχυρό μουσουλμανικό στοιχείο.

Ο Ηλ. Κολοβός στην εισαγωγική του μελέτη χρησιμοποιεί συνδυαστικά τις ελληνικές και τις τουρκικές πηγές. Η καλή γνώση των τελευταίων, που πρόσφατα εμπλουτίστηκαν με νέες εκδόσεις, του επιτρέπει να προχωρήσει σε ενδιαφέρουσες επισημάνσεις για τους θεσμούς, το φορολογικό σύστημα και το γαιοκτητικό καθεστώς που εγκαθιδρύθηκαν στην Άνδρο μετά την τουρκική κατάκτηση, και να φωτίσει σημεία που παρέμεναν ασαφή ή σκοτεινά στην μέχρι σήμερα κυκλαδική βιβλιογραφία. Η παραχώρηση «προνομιακού καθεστώτος» στις Κυκλάδες μετά την επιβολή της οθωμανικής κυριαρχίας το 1537-1538 αποτέλεσε, για παράδειγμα, κοινή παραδοχή της πλειονότητας της κυκλαδικής βιβλιογραφίας, ενταγμένη σε μια απόπειρα μάλλον να καλυφθεί κάτω από ένα καινοφανή, αλλά σηματολογικά φορτισμένο, όρο η αδυναμία διασάφησης των συνθηκών υπό τις οποίες πραγματώθηκε το νέο καθεστώς. Ο Ηλ. Κολοβός αποκαθιστά, νομίζω, το νήμα που συνδέει τις διαδοχικές φάσεις επιβολής της οθωμανικής εξουσίας στις Κυκλάδες και τις μεταβολές που υπήρξαν στην οθωμανική δημοσιονομική πολιτική στο μακρό διάστημα που διήρκεσε η κυριαρχία της. Επισημαίνει ότι τα πρώτα χρόνια αμέσως

μετά την κατάκτηση του 1537-1538 τα νησιά παραμένουν σε ένα καθεστώς αμφισημίας, καθώς πρόσωπα από τις παλαιές ελίτ διορίστηκαν κυβερνήτες, σύμφωνα με μια πρακτική που δεν ήταν ξένη στην οθωμανική εξουσία. Η θέση τους όμως υπήρξε ιδιότυπη, καθώς, με βάση τα μεπεράτια που τους δόθηκαν, φαίνεται ότι διατήρησαν μία μορφή ανεξαρτησίας που αφορούσε την άσκηση πολιτικής, δικαστικής και οικονομικής εξουσίας επί των κατοίκων των νησιών, ενώ από την άλλη πλευρά περιοριζόταν η ισχύς των αρμόδιων Οθωμανών αξιωματούχων σε σειρά ζητημάτων, με άμεσες και μακροπρόθεσμες επιπτώσεις στην καθημερινότητα (σ. 35-40). Ο θάνατος, το 1579, του εν ταυτώ «δούκα» και «μπέη» της Νάξου Ιωσήφ Νάξη, πυροδότησε αλλαγές στο καθεστώς των Κυκλάδων, το οποίο έτεινε πλέον να προσαρμοστεί και να ενταχθεί ομαλότερα στα ισχύοντα στην οθωμανική επαρχιακή διοίκηση και δημοσιονομική πολιτική.

Οι εποχές όμως είχαν πια αλλάξει, εφόσον η προσαρμογή γίνεται σε μία περίοδο μετασχηματισμού της ίδιας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Αποτέλεσμα από ήταν να μην εφαρμοστούν ουσιαστικά ποτέ στα νησιά βασικά συστατικά στοιχεία της δομής του οθωμανικού κρατικού σχηματισμού, όπως το τιμαριωτικό σύστημα, ενώ από την άλλη πλευρά καινοφανείς για την εποχή πρακτικές, όπως η καταβολή του φόρου σε χρήμα και το σύστημα εκμίσθωσης των φόρων κατ' αποκοπή, τέθηκαν σε ισχύ από τις απαρχές εισδοχής τους στην οθωμανική δημοσιονομική πολιτική (σ. 45-47). Ταυτόχρονα, με τις αλλαγές αυτές στη λειτουργία της οθωμανικής διοίκησης η αναγνώριση του νησιωτικού χαρακτήρα των Κυκλάδων και η ανάγκη παροχής από τους κατοίκους υπηρεσιών που σχετιζόνταν με την επίβλεψη του θαλάσσιου χώρου και τη φύλαξη των νησιών πιθανότατα επιβλήθηκε στη χορήγηση ορισμένων φορολογικών απαλλαγών (σ. 61). Οι φορολογικές αυτές ελαφρύνσεις των νησιωτών, που δεν

αφορούσαν τόσο την αγροτική παραγωγή όσο διάφορες έκτακτες επιβαρύνσεις, τέλη και φόρους κληρονομιάς, δεν αποτελούσαν κάτι εξαιρετικό αλλά εντάσσονταν στη συνήθη πρακτική της παραχώρησης ειδικού καθεστώτος στους κατοίκους περιοχών που είχαν επιφορτιστεί με μια ειδική υπηρεσία ή εργασία.

Σε πολλές ελληνικές περιοχές η ύπαρξη ανάλογου ευνοϊκού καθεστώτος, ιδιαίτερα όταν συνδυάστηκε με την απουσία τοπικού μουσουλμανικού πληθυσμού, αποτέλεσε όχημα ανάπτυξης του χριστιανικού στοιχείου. Τα Ζαγυροχώρια, τα χωριά του Πηλίου, η Δημητσάνα, τα Μαστιχοχώρια στη Χίο είναι μερικά παραδείγματα. Η ιδιαιτερότητα των Κυκλάδων έγκειται νομίζω κυρίως στις ισχυρές επιβιώσεις του παλαιού, προ-οθωμανικού καθεστώτος, το οποίο είχε αυστηρή πολιτική δομή και ανήκε σε μια ισχυρότατη πολιτιστική παράδοση, με αποτέλεσμα να εγχαράξει βαθιά το ίχνος του στις τοπικές κοινωνίες ακόμη και μετά την επίσημη κατάλυσή του. Τέτοιες επιβιώσεις ανιχνεύονται ενσωματωμένες στην καθημερινή ζωή των κατοίκων, στους νομικούς εθιμικούς κανόνες, στις τοπικές συνήθειες, στη γλώσσα και στην ορολογία των γραπτών τεκμηρίων. Παράλληλα όμως, σε ορισμένα τουλάχιστον νησιά, όπως στη Νάξο ή την Άνδρο, εντοπίζονται και σε πρακτικές – προϊόντα αδράνειας μάλλον εφόσον δεν είχαν τη ρητή αναγνώριση της οθωμανικής διοίκησης – που αφορούσαν το καθεστώς ιδιοκτησίας της γης και τις γαιοκτητικές σχέσεις, με τη μορφή φεουδαλικού χαρακτήρα υπολειμμάτων, όπως οι εξουσίες των αφεντότοπων, η καταβολή τέλους από τους καλλιεργητές κ.ά.

Το γαιοκτητικό και το στενά συνδεδεμένο με αυτό φορολογικό καθεστώς που διαμορφώθηκε στις Κυκλάδες, και ειδικότερα στην Άνδρο, μετά την κατάκτηση είναι επίσης ένα βασικό θέμα που διερευνά ο Ηλ. Κολοβός στη μελέτη του. Τα επίσημα τουρκικά έγγραφα, όπως ο κανονισμός που εκδόθηκε με αφορμή τη φορολογική

απογραφή του 1670, προσθέτουν σημαντικά δεδομένα στις γνώσεις μας, επιτρέπουν να αποκατασταθούν οι συνθήκες επιβολής της οθωμανικής εξουσίας στα μικρά νησιά του Αιγαίου και βοηθούν στη διασάφηση επιμέρους ζητημάτων που αφορούν τα είδη και το ύψος των ποικίλων φόρων (σ. 68-78). Η ύπαρξη όμως ενός λεπτομερειακού κανονιστικού πλαισίου δεν διασφαλίζει και την πιστή εφαρμογή του, διότι, αν και χωρίς την καλή γνώση του θεσμικού πλαισίου είναι ακατανόητα ενίοτε δεδομένα που εντοπίζονται στις ελληνικές πηγές, από την άλλη πλευρά η εφαρμογή απέιχε πολύ από τα προβλεπόμενα στα επίσημα έγγραφα Η καταβολή των φόρων κατ' αποκοπή και οι συμφωνίες που κάνουν οι κοινότητες με τους ενοικιαστές των φόρων ή η ανακατανομή που επιχειρούν οι ίδιες όταν έχουν την ευθύνη είσπραξης των φορολογικών οφειλών, για παράδειγμα, δημιουργούν πραγματικότητες που συχνά απέχουν από τα προβλεπόμενα στα επίσημα κείμενα. Το παράδειγμα του κεφαλικού φόρου που παρουσιάζεται στη μελέτη του Ηλ. Κολοβού (σ. 78-85) είναι χαρακτηριστικό. Η οθωμανική διοίκηση επί μακρά σειρά ετών αποτυγχάνει να επιβάλλει και να εφαρμόσει στην πράξη τη μεταρρύθμιση στο σύστημα καταβολής του κεφαλικού φόρου που αποφασίστηκε το 1691 και προέβλεπε την κατάργηση του «μακτού» και την πληρωμή του φόρου αυτού ανά νοικοκυριό με βάση ειδικά διανεμόμενα δελτία. Στο ατομικό επίπεδο ανάλογο φαινόμενο παρέκβασης από τις επίσημες ρυθμίσεις είναι αυτό της καταβολής από ορισμένες ισχυρές οικογένειες χριστιανών ή και Οθωμανών γαιοκτημόνων, καθώς και μοναστηριών της Άνδρου, του φόρου που τους βάρυνε για την ακίνητη περιουσία τους κατ' αποκοπή και όχι μετά από εκτίμηση των εκάστοτε περιουσιακών τους στοιχείων (σ. 116-119).

Το «προνόμιο» αυτό που είχαν επί τύχει κάποιои προύχοντες της Άνδρου μας φέρνει σε ένα σημαντικό θέμα που αφορά τη διαδικασία μετάβασης από τους

«αφεντότοπους» της λατινικής περιόδου και του φεουδαλικού περιβάλλοντος στους ισχυρούς γαιοκτήμονες της οθωμανικής περιόδου. Η θέση των οικογενειών αυτών στην κοινωνική ιεραρχία του τόπου τους, το οικονομικό τους προφίλ, οι ρόλοι που διεκδικούσαν να ασκήσουν, οι σχέσεις τους με την Ορθόδοξη και την Καθολική εκκλησία, η συμμετοχή τους στο λατινικό και μετά στο οθωμανικό σύστημα εξουσίας και ιδιαίτερα η εμπλοκή τους στις διαδικασίες εκμίσθωσης και συγκέντρωσης των φορολογικών προσόδων αποτελούν πεδία όπου μπορεί να ανιχνευτεί η θέση της τοπικής ελίτ πριν και μετά την οθωμανική κατάκτηση, και των τρόπων με τους οποίους αυτή μετείχε στα δύο διαδοχικά συστήματα εξουσίας. Παράλληλα, ενδιαφέρον παρουσιάζει στα τέλη του 16ου και στις αρχές του 17ου αιώνα, η εμφάνιση στα νησιωτικά πράγματα, μέσω της ενοικίασης των φορολογικών προσόδων, μελών ισχυρών βεραϊκών και χριστιανικών οικογενειών προερχόμενων από την Κωνσταντινούπολη, τα ίδια τα νησιά, ή άλλες γειτονικές περιοχές όπως η Αθήνα. Η ευτυχής συγκυρία ύπαρξης οθωμανικού και ελληνικού αρχαιακού υλικού από νησιά, όπως η Άνδρος και ενδεχομένως η Νάξος, προσφέρει μια καλή ευκαιρία συνδυαστικής μελέτης. Για τα ελληνικά δεδομένα μάλλον, όπου η οικογενειακή μνήμη είναι μάλλον ασθενής και σπανίως είναι δυνατόν να ανασυσταθεί το παρελθόν των οικογενειών σε βάθος χρόνου, η αδιάκοπτη παρουσία κάποιων ισχυρών νησιωτικών οικογενειών επί πολλούς αιώνες και η δυνατότητα που παρέχουν οι αρχαιακές πηγές να ταυτιστούν τα πρόσωπα και να αποκατασταθεί έστω και με κενά η δράση τους, προσφέρει μια σπάνια ευκαιρία μελέτης.

Τα 357 οθωμανικά τεκμήρια που παρουσιάζονται στην έκδοση χρονολογούνται από το 1579 έως το 1821. Παρότι η προέλευση, το περιεχόμενο, ο χαρακτήρας, όπως και άλλοι τυχαίοι παράγοντες, παίζουν βασικό ρόλο στην εύρεση και

διάσωση των χειρογράφων, η κατανομή τους στο χρόνο παρουσιάζει ενδιαφέρον: 45 έγγραφα του 16ου αιώνα, 90 των ετών 1600-1650, 51 των ετών 1651-1700, 74 των ετών 1701-1750, 54 των ετών 1751-1800, 21 των ετών 1801-1821 και 22 αχρονολόγητα. Αντίθετα δηλαδή με την αναμενόμενη υπεροχή των νεώτερων και κατά τεκμήριο λιγότερο σπάνιων ντοκουμέντων, εδώ υπερτερούν ποσοτικά τα έγγραφα που χρονολογούνται στον πρώτο αιώνα της κατάκτησης, μειώνονται δε όσο πλησιάζουμε προς το 1821, πιθανότατα κατ' αναλογία με την ένταση της οθωμανικής παρουσίας στην Άνδρο.

Το αρχαιακό αυτό υλικό φέρει βεβαίως τη σφραγίδα του τόπου εύρεσής του, δηλαδή των μονών του νησιού, και του συντάκτη τους που σε μεγάλο τμήμα τους ήταν ο τοπικός ιεροδίκης. Επομένως, αν και φωτίζει σειρά θεμάτων, δεν προσφέρεται για τη συγκρότηση ενός πανοράματος ή έστω μιας συνεκτικής εικόνας της ζωής στην Άνδρο στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας. Εκκλησιαστικά και θρησκευτικά θέματα, οι σχέσεις των μονών με την οθωμανική διοίκηση, ρυθμίσεις και προβλήματα που ανακύπτουν κατά τη λειτουργία και τη φορολόγησή τους, ζητήματα που απασχολούν όσους μονάζουν όπως και άλλων προσώπων που έχουν θρησκευτικούς δεσμούς ή οικονομικές συναλλαγές με τα μοναστήρια, αποτελούν αντικείμενα που επανέρχονται με μεγάλη συχνότητα

στα έγγραφα. Η θεματολογία που αφορά την επιβολή των φόρων και την είσπραξη των φορολογικών οφειλών, την κατοχή και μεταβίβαση ακινήτων, τις καλλιεργητικές σχέσεις, την εκμετάλλευση των αγροτικών εκτάσεων και την κτηνοτροφία διατρέχει επίσης μεγάλο τμήμα του δημοσιεύμενου αρχαιακού υλικού.

Η καλοδουλεμένη μελέτη του Ηλ. Κολοβού υπηρετεί δύο ζητούμενα. Το ένα είναι η δημοσίευση των οθωμανικών πηγών που αφορούν ελληνικές περιοχές και πληθυσμούς, ένα έργο που επί δεκαετίες είχε υπηρξει από μεμονωμένους ερευνητές που βρίσκονταν μάλιστα μάλλον στο περιθώριο της ακαδημαϊκής ιστοριογραφικής παράδοσης, πρόσφατα δε επανακάμπτει δυναμικά στο ιστοριογραφικό προσκήνιο χάρη στις ερευνητικές επιλογές των φορέων και των ιστορικών που ασχολούνται με τις οθωμανικές σπουδές. Το δεύτερο είναι η μελέτη της τοπικής ιστορίας με όρους και εργαλεία της γενικής ιστορίας, η ένταξη και η διασύνδεση του τοπικού με το γενικό. Η δουλειά του Ηλ. Κολοβού, νομίζω, υπηρετεί και τις δύο αυτές ζητήσεις με πληρότητα. Ας ελπίσουμε ότι οι μελέτες αυτές θα πολλαπλασιαστούν και θα καλύψουν και άλλες περιοχές από τις οποίες διασώζεται ανάλογο αρχαιακό υλικό.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

Filiz Yaşar, *Yunan Bağımsızlık Savaşı'nda Sakız Adası*, (Η Χίος στον Ελληνικό Απελευθερωτικό Πόλεμο), Ankara, εκδόσεις Phoenix, 2005, xx+252 σ.

Το βιβλίο αυτό πρόεκυψε από μια μεταπτυχιακή εργασία που εκπονήθηκε το 2004 στο Πανεπιστήμιο της Μερσίνας, στο Ινστιτούτο Κοινωνικών Σπουδών στον Τομέα Ιστορίας. Κατά την έκδοση, βελτιώθηκε, εμπλουτίστηκε και προστέθηκαν τα κείμενα του παραρτήματος.

Η Filiz Yaşar στο πρώτο μέρος του βιβλίου, εισαγωγή και πρώτο κεφάλαιο με τίτλο «Ο Ελληνικός Πόλεμος Ανεξαρτησίας», τοποθετεί το θέμα γεωγραφικά και ιστορικά χρησιμοποιώντας την παραδοσιακή τουρκική βιβλιογραφία με τις στερεότυπες προσεγγίσεις, σχετικά με τη στά-

ση των δυτικών δυνάμεων στις ελληνικές επαναστατικές κινήσεις. Η έλλειψη γνώσης της ελληνικής γλώσσας την εμπόδιζε να προσφέρει σε ελληνική βιβλιογραφία. Δεν την εμπόδιζε όμως να έχει μια ψύχραιμη ματιά και να συζητάει τις λέξεις που χρησιμοποιήθηκαν στην τουρκική ιστοριογραφία για να αποδώσουν τον όρο Ελληνική Επανάσταση. Συγκεκριμένα οι

λέξεις *isyan* και *ayaklanma* σημαίνουν στάση και εξέγερση, ενώ η λέξη *ihital* εμπεριέχει την έννοια της επανάστασης και είναι αυτή που χρησιμοποιείται όταν αναφέρεται η Γαλλική Επανάσταση. Η συγγραφέας απέφυγε αυτούς τους όρους και υιοθέτησε την έκφραση Πόλεμος Ανεξαρτησίας.

Στο δεύτερο κεφάλαιο με τίτλο «Η απήχηση του πολέμου ανεξαρτησίας στο νησί της Χίου-ο ξεσηκωμός στη Χίο και το Οθωμανικό κράτος», η Φιλίζ Γιασάρ παρουσιάζει, μέσα από τα οθωμανικά

έγγραφα, τη διαδικασία με την οποία το έτος 1565-1566 η Χίος πέρασε στην οθωμανική κυριαρχία, και στέκεται στη λεπτομέρεια ότι το νησί ήταν ένας σημαντικός σταθμός για την εξασφάλιση του προσκυνηματικού ταξιδιού (του Hac). Στην παράγραφο αυτή περιέχονται δημογραφικά στοιχεία, με πρώτο ότι την παραμονή της Επανάστασης η Χίος είχε περίπου 1.000 Μουσουλμάνους και 80.000 Ρωμιούς (Rum). Σημειώνεται επίσης ότι η Χίος, όπως και άλλα νησιά, ήταν τόπος εξορίας για πολλούς από τους υπαλλήλους του Οθωμανικού κράτους, όταν αυτοί παρόλα αυτά τα καθήκοντα τους ή είχαν φιλονικίες με άλλους συναδέλφους τους.

Η άποψη της για την έναρξη της Επανάστασης στο νησί, βασισμένη σε εργασία της Mübahat Küttükoğlu, *Yunan İsyanı Sirasında Anadolu Rumlarının Tutumları ve Sonuçları*, 3. Askeri Tarih Semineri, Genel Kurmay Yayınları, Ankara 1988, 133 σ. (Η στάση των Μικρασιατών Ρωμιών στη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης και τα αποτελέσματα, 3ο Στρατιωτικό Σεμινάριο Ιστορίας, έκδοση του Γενικού Επιτελείου), είναι ότι η εξέγερση στην ουσία ξέσπασε στο νησί από μια τουφεκιά που ρίχτηκε κατά λάθος. Συγκεκριμένα στις 17 Μαρτίου του 1821 στη Νεάπολη δύο άτομα, ο İbizi και ο Hayta Hasan, μεθυσμένοι και οι δυο έριξαν τουφεκιάς μέσα στο παζάρι και οι Ρωμιοί νόμισαν ότι αυτό ήταν το σύνθημα για την επανάσταση που θα άρχιζε το βράδυ του Πάσχα. Τις πληροφορίες αυτές τις αντλεί από την ιστορία του Cevdet (*Tarih-i Cevdet*, v. II, σ. 214) και άλλες σχετικές εργασίες, τεκμηριωμένες με έγγραφα.

Στο κεφάλαιο αυτό το θέμα εξελίσσεται μέσα από τις παραγράφους «Ο ξεσηκωμός στη Χίο», «Επιθέσεις σε εμπορικά πλοία και πλοία προσκυνητών», «Η πολιορκία της Χίου το 1821, 1822 και 1826-1828», «Η συμβολή των νησιών του Αιγαίου στον ξεσηκωμό της Χίου».

Στο τρίτο κεφάλαιο με τίτλο «Η δια-άσταση της στρατιωτικής επιμελητείας

του ξεσηκωμού της Χίου», η συγγραφέας ασχολείται αποκλειστικά με τα στοιχεία της στρατιωτικής επιμελητείας. Ήταν σαφές ότι όταν εκδηλώθηκε η Επανάσταση οι κάτοικοι του νησιού προσάρτησαν σε αυτή και το Οθωμανικό κράτος για να αποτρέψει την ανεξαρτητοποίησή του ξεκίνησε μια στρατιωτική επιχείρηση, ενισχύοντας τις δυνάμεις ξηράς, που ήδη βρίσκονταν στο νησί, και στέλνοντας ναυτικές δυνάμεις και τρόφιμα από το κέντρο και τη Μικρά Ασία και κάθε είδους βοήθεια από τη Σμύρνη και τον Τσεσμέ. Στις παραγράφους «Η στρατιωτική κατάσταση στην ξηρά», «Η στρατιωτική κατάσταση στη θάλασσα», «Η βοήθεια από τη Μικρά Ασία», «Η στρατηγική σημασία της Σμύρνης και του Τσεσμέ ως προς το νησί της Χίου», «Οι στρατιωτικοί που υπηρετούσαν στο νησί και τα προβλήματα που προκαλούσαν», «Τα πολεμικά είδη που χρησιμοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια του ξεσηκωμού», παρουσιάζονται στοιχεία, πάντα μέσα από τα Οθωμανικά έγγραφα, που αναφέρονται στον αριθμό των στρατιωτών και στους τόπους από τους οποίους στρατολογήθηκαν, υπό τις διαταγές συγκεκριμένων διοικητών. Ακόμη καταγράφεται το είδος της βοήθειας σε πολεμοφόδια και τρόφιμα που προωθήθηκαν στο νησί από τον Τσεσμέ, αφού αυτός ήταν ο τόπος που εξασφάλιζε την επικοινωνία με την Ανατολία. Η παρουσία στη Χίο 10.000 εθελοντών στρατιωτών το 1822 προκάλεσε διάφορες ανωμαλίες, καθώς ενδιαφέρονταν κυρίως να λεηλατήσουν και να αρπάξουν υλικά αγαθά. Έτσι διαβάζουμε για τα τμήματα του τακτικού στρατού, που βρίσκονταν στο νησί, αλλά και για τις ομάδες άτακτων στρατιωτών και τα προβλήματα που προκαλούσαν.

Στο τέταρτο κεφάλαιο η συγγραφέας επεξεργάζεται θέματα που αφορούν τη διοίκηση του νησιού και τους Οθωμανούς αξιωματούχους κατά τη διάρκεια της επανάστασης. Στην παράγραφο «Η διοικητική δομή και οι διοικητικοί υπάλληλοι» απαριθμούνται τα ονόματα των

κρατικών υπαλλήλων, τα καθήκοντα τους και η σύνδεσή τους με τα γεγονότα. Σημαντικός είναι ο σχετικός πίνακας, στον οποίο καταγράφεται το όνομα του αξιωματούχου, η αρμοδιότητά του, ο τόπος στον οποίο δρα, η διάρκεια της υπηρεσίας του και η παλιά του αρμοδιότητα. Έτσι βρίσκουμε 28 ονόματα αξιωματούχων, μεταξύ των ετών 1821 και 1828. Οι δύο τελευταίες παράγραφοι αυτού του τμήματος έχουν τίτλο «Η στάση του Πατριαρχείου και των θρησκευτικών φορέων του νησιού» και «Η διεθνής διάσταση της εξέγερσης της Χίου». Σημειώνεται η προσπάθεια της Οθωμανικής διοίκησης να χρησιμοποιήσει τη θρησκευτική δύναμη του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως και να επηρεάσει τους επαναστατημένους ραγιάδες, με την επέμβαση των κατά τόπους μητροπολιτών. Η ιστορική αφήγηση βασίζεται στην Ιστορία του Cevdet (ό.π.) και στον Vahid Paşa, *Tarih-i Vak'a-yi Sakiz*, 1290 (1873). Στη συνέχεια παρουσιάζεται η διφορούμενη στάση των δυτικών κρατών της Γαλλίας, της Αυστρίας και της Αγγλίας ως προς την προσφορά βοήθειας, τότε στην Οθωμανική διοίκηση και τότε στους επαναστατημένους νησιώτες. Είναι χαρακτηριστικό ότι το 1822, όταν τελείωσε ο αποκλεισμός του νησιού, εκτός από τον πρόξενο της Ρωσίας, όλοι οι υπόλοιποι εκπρόσωποι των δυτικών κρατών συγχάρηκαν τον Οθωμανό Διοικητή της Χίου.

Στο πέμπτο και τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου με τίτλο «Η οικονομική και κοινωνική δομή του νησιού κατά τη διάρκεια της εξέγερσης», περιέχονται οι παράγραφοι: «Η οικονομική δομή του νησιού και η τροφοδοσία του στην εξέγερση», «Το οικονομικό κόστος της εξέγερσης στο νησί, δημεύσεις και φορολογία», «Η κοινωνική δομή του πληθυσμού του νησιού και οι Χιώτες ρωμιοί», «Το κοινωνικό κόστος της εξέγερσης της Χίου: Λιποταξία, συγχώρηση και έλεος (af ve aman), λεηλασία και αιχμαλωσία», «Αντίποινα και απήγηση: συλλήψεις και εξορίες».

Η Filiz Yaşar θεωρεί ότι ο ελληνικός πόλεμος ανεξαρτησίας ξεκίνησε ως μια εξέγερση στο Μοριά, που εξαπλώθηκε στα νησιά του Αιγαίου και μέσα σε μικρό διάστημα πέρασε και στη Χίο. Προσπαθώντας να αξιολογήσει τα στοιχεία που άντλησε από τις οθωμανικές πηγές κατέληξε ότι τον ξεσηκωμό της Χίου, τις αψιμαχίες των πειρατών με τους Οθωμανούς, που άρχισαν στη θάλασσα, ακολούθησαν οι μάχες στο εσωτερικό του νησιού μεταξύ των στασιαστών και των Οθωμανών. Οι Ρωμιοί της Χίου στο χρονικό διάστημα 1821-1828 εξεγέρθηκαν δύο φορές και στη διάρκεια αυτών των εξεγέρσεων το νησί πολιορκήθηκε από τους Ρωμιούς τρεις φορές. Οι εξεγέρσεις αυτές κατεστάλησαν με την επέμβαση του Οθωμανικού κράτους. Στη διάρκεια των εξεγέρσεων στη Χίο παρατηρήθηκαν πολιτικές, διοικητικές, οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές. Και οι δύο πλευρές έζησαν δύσκολες καταστάσεις όσον αφο-

ρά την εξασφάλιση τροφής, στέγης και ασφάλειας. Τελικά το Οθωμανικό κράτος με τους διοικητές τους οποίους διόρισε και με την στρατιωτική στρατηγική του κατάφερε να καταστείλει την εξέγερση στο νησί: μετά την εξέγερση η Χίος παρέμεινε στην Οθωμανική κυριαρχία.

Η εργασία αυτή έχει ένα μοναδικό πλεονέκτημα ότι παρακολουθεί μέρα με τη μέρα τα γεγονότα στο νησί χάρη στις αναφορές των Οθωμανών στρατιωτικών και αξιωματούχων. Έτσι έχουμε μια πληροφόρηση μέσα από τη σχολαστική ανάγνωση των σχετικών οθωμανικών εγγράφων, πράγμα ιδιαίτερα σημαντικό για την ιστορία της Χίου τη συγκεκριμένη περίοδο. Βέβαια, αυτή θα μπορούσε να είχε συνδυαστεί και με τις αντίστοιχες ελληνικές πηγές, πράγμα που ενδεχομένως είναι μέσα στα σχέδια της συγγραφέως.

ΠΗΝΕΛΟΠΗ ΣΤΑΘΗ

Τζελίνα Χαρλαύτη – Νίκος Στ. Βλασσόπουλος, *Ιστορικός Νηγογνώμονας. Ποντοπόρεια. Ποντοπόρα ιστιοφόρα και ατμόπλοια, 1830-1939*, επιμέλεια τόμου Ελ. Μπενέκη, Αθήνα, ΕΛΙΑ, 2002, 580 σ.

Τζελίνα Χαρλαύτη – Μάνος Χαριτάτος – Ελένη Μπενέκη, *Πλωτά. Έλληνες παραβολοκώσσηδες και εφοπλιστές από τα τέλη του 18ου αιώνα έως τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήνα, ΕΛΙΑ, 2002, 462 σ.

Γιάννης Θεοτοκάς – Τζελίνα Χαρλαύτη, *Ευνόμη. Ελληνικές ναυτιλιακές επιχειρήσεις, 1945-2000. Οργάνωση, διοίκηση και στρατηγικές*, Αθήνα, ΕΛΙΑ, 2004, 447 σ.

Οι τρεις τόμοι που παρουσιάζονται αποτελούν ένα επιστέγασμα, εντυπωσιακό ως προς τον όγκο και την εικονογράφηση, του εξαετούς ερευνητικού προγράμματος για την ιστορία της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας από τα τέλη του 18ου αιώνα μέχρι και τις μέρες μας, υπό την διεύθυνση της καθηγήτριας στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο Τζελίνας Χαρλαύτη, που χρηματοδότησε το Ίδρυμα «Σταύρος Σ. Νιάρχος».

Οι τρεις τόμοι φέρουν τα ονόματα τριών Νηρηίδων, θεοτήτων της θάλασσας σύμφωνα με την αρχαιοελληνική μυθολογία, και αποτελούν σαφείς ενδείξεις των ενδιφερόντων των συγγραφέων τους: η θάλασσα και τα καράβια, οι ναυτικοί και οι επιχειρήσεις τους στη διάρκεια των δύο τελευταίων αιώνων.

Κάθε ένας από τους τόμους αυτούς παρουσιάζει διαφορετικές πτυχές της ίδι-

ας θαλασσινής ιστορίας. Και οι τρεις μαζί συνθέτουν το σκηνικό της δράσης στη θάλασσα.

Ο *Ιστορικός Νηογνώμονας, Ποντοπόρεια, Ποντοπόρα Ιστιοφόρα και Ατμόπλοια, 1830-1939* αποτελεί την προσπάθεια συγκρότησης ενός ιστορικού νηογνώμονα των ελληνικών πλοίων για το διάστημα 1830-1939, στη διάρκεια του μακρού 19ου αιώνα ως τις παραμονές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Η καταγραφή των ελληνόκτητων πλοίων χωρητικότητας άνω των 60 τόνων και με αυτή την έννοια ποντοπόρων, έρχεται να καλύψει το κενό

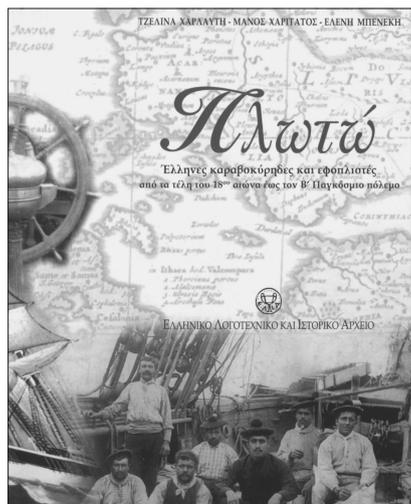

των πηγών σε στατιστική πληροφορία σχετικά με τον ελληνικό εμπορικό στόλο του 19ου αιώνα, καθώς ο πρώτος ελληνικός νηογνώμονας δημοσιεύτηκε το 1870 και τα ελληνικά νηολόγια άρχισαν να συγκροτούνται το 1890. Επειδή τα ελληνικά πλοία δεν καταγράφονταν συστηματικά και σε πολλές περιπτώσεις κινούνταν με ξένες σημαίες, η συγκρότηση ενός τέτοιου καταλόγου απαιτούσε τον συνδυασμό διαφορετικών πηγών: ελληνικών αρχειακών πηγών, όπως υγειονομεία και νηολόγια λιμεναρχείων, ξένων αρχειακών πηγών, όπως διεθνείς νηογνώμονες, καταγραφές σε εφημερίδες και περιοδικά της εποχής ή

και δημοσιευμένες πηγές. Ο συνδυασμός του ποικίλου αυτού υλικού εξασφαλίζει πληρότητα στην πληροφορία. Παράλληλα αυξάνει τις πιθανότητες να αντιληφθούμε εάν το ίδιο πλοίο έχει εγγραφεί περισσότερες της μιας φορές στον κατάλογο. Η επιλογή της πληροφορίας έγινε σε μεγάλο βαθμό ανά πενταετίες. Ο αρχικός κατάλογος των 20.000 ελληνόκτητων πλοίων υπέστη σταδιακές επεξεργασίες, έτσι ώστε να αποκλειστούν οι διπλοεγγραφές και να ομογενοποιηθεί το υλικό που προέρχεται από διαφορετικές γλωσσικά και χρονικά πηγές. Το σύνολο της πληροφορίας έπρεπε να μεταγραφεί στην ελληνική γλώσσα, τα ονόματα πλοίου και ανθρώπων να αποκτήσουν ενιαία μορφή. Έτσι η *Ποντοπόρεια* περιλαμβάνει 11.000 ελληνικά ιστιοφόρα και 2.800 ατμόπλοια για τη διάρκεια του 19ου αιώνα ως το 1939, τα οποία είναι καταχωρημένα σε δύο ξεχωριστούς καταλόγους. Και οι δύο καταλόγοι των πλοίων απαρτίζονται από στήλες, όπου καταχωρίζονται τα πλοία αλφαβητικά συνοδευόμενα από άλλα στοιχεία, όπως το όνομα του πλοιοκτήτη, του πλοιάρχου, η χωρητικότητα, το έτος εγγραφής (έτος εμφάνισης του πλοίου στις πηγές), η σημαία, ο τύπος πλοίου, έτος και τόπος ναυπήγησης και λιμάνι νηολόγησης.

Στον ιστορικό νηογνώμονα της *Ποντοπόρειας* καταγράφονται τα ιστιοφόρα αλλά και τα ατμόπλοια, τα δεύτερα μετά την εμφάνισή τους στα 1860. Οι συγγραφείς στην εισαγωγή αναφέρουν την αρχική τους πρόθεση να εκδώσουν τον νηογνώμονα σε οπτικό δίσκο (CD) αλλά επέλεξαν τη λύση της έντυπης απόδοσής του. Η *Ποντοπόρεια* ως τόμος είναι ιδιαίτερα εντυπωσιακή, αν και δύσχρηστη. Πρόκειται για έναν νηογνώμονα, έναν κατάλογο με πλοία, δομημένο σε αλφαβητική σειρά, ωστόσο δεν μπορούν να εξαχθούν συμπεράσματα στατιστικής ή άλλης μορφής παρά μόνο σε περιορισμένο βαθμό για όποιον θέλει να τον χρησιμοποιήσει, ακριβώς λόγω της έντυπης μορφής του.

Ως βάση δεδομένων σε ηλεκτρονική μορφή αποτελεί σαφώς ισχυρό εργαλείο χρήσης για τον ιστορικό και τον ερευνητή: μπορεί να προσφέρει στατιστικά στοιχεία για τον αριθμό των πλοίων κατά πλοιοκτήτη, την κατανομή των σημαίων που έφεραν κατά διαστήματα ελληνόκτητα πλοία, τους ναυτότοπους από τους οποίους εφορμούσαν στις ναυτιλιακές επιχειρήσεις οι καπετάνιοι και οι πλοιοκτήτες. Κατά συνέπεια μπορούν να ερμηνευτούν ζητήματα οικονομικής δομής και κοινωνικής οργάνωσης των νησιών του Ιονίου και του

Αιγαίου, να ερευνηθούν οι δομές του πολιτικού και του κοινωνικού γίνεσθαι του μικρότοπου και του ελληνικού κράτους ευρύτερα, μπορεί να μετρηθεί ο ρόλος της ναυτιλίας στην οικονομία της Ελλάδας και στην κοινωνική οργάνωσή της, μπορούν να διερευνηθούν οι επιμέρους παράμετροι της ελληνικής ναυτιλίας για το διάστημα 1830-1939. Ένας τέτοιος κατάλογος πλοίων προσφέρει σε πρώτο στάδιο ποσοτικά στοιχεία από τα οποία είναι δυνατό να εξαχθούν ποιοτικά συμπεράσματα, ιδιαίτερα αν συνδυαστούν και με άλλες πηγές. Προς το παρόν όμως, ως έντυπο βιβλίο, ο ιστορικός νηογνώμονας μπορεί να προσφέρει μια γενική γνώση αναφορι-

κά με τον όγκο του εμπορικού στόλου, τις σημαίες που αυτός έφερε, τα ονόματα των πλοίων, τους τόπους ναυπήγησης τους. Ενδεικνύεται για ξεφύλλισμα, όχι όμως και για στατιστική χρήση. Για τον λόγο αυτό είναι αναγκαία η δημοσίευση της *Ποντοπόρειας* σε ηλεκτρονική μορφή.

Μια πρώτη μορφή επεξεργασίας της *Ποντοπόρειας* αποτελεί ο τόμος με τον τίτλο *Πλωτώ, Έλληνες κορφοβόρφοι και εφοπλιστές από τα τέλη του 18ου αιώνα έως τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο*. Πρόκειται για μια ταξινόμηση του υλικού και προσπάθεια οργάνωσης του χώρου: η στατιστική επεξεργασία των πλοίων που έχουν καταγραφεί στην *Ποντοπόρεια* αναδεικνύει ορισμένους τόπους ως κύριες περιοχές εξαγωγής καπετάνιων και πλοιοκτητών, οι οποίοι μαρτυρούν μια πύκνωση των ναυτιλιακών δραστηριοτήτων, η οποία χρήζει ερμηνείας. Η ανάγκη για επεξήγηση του φαινομένου οδηγεί τους συγγραφείς σε καταμερισμό των ελληνικών θαλασσών και ανάδειξη επιμέρους θαλασσιών περιοχών. Υπό την έννοια αυτή νησιωτικά συμπλέγματα και ηπειρωτικές ακτές φαίνεται να αλληλοσυμπληρώνονται οικονομικά και κοινωνικά, καθώς τεχνολογία και κεφάλαιο αλληλοτροφοδοτούν τις ναυτιλιακές επιχειρήσεις. Η ύλη του τόμου αρθρώνεται κατά θαλάσσιες περιοχές, σε κάθε μια από τις οποίες αναδεικνύονται τα νησιά και λιμάνια με τη μεγαλύτερη ναυτιλιακή δραστηριότητα, την οποία επιβεβαιώνει η δράση των ναυτιλιακών οικογενειών. Έτσι η *Πλωτώ* αρθρώνεται στη βάση εκείνων των οικογενειών που παρουσιάζουν διάρκεια στην ενασχόλησή τους με τις ναυτιλιακές επιχειρήσεις. Η παράθεση των ονομάτων τους γίνεται αλφαβητικά κατά ναυτότοπο, κατά περιοχή που έχει αναδείξει σημαντικό αριθμό ναυτικών.

Έτσι το Ιόνιο αποτελεί μια ενότητα, στην οποία αναδεικνύονται τα νησιά Κεφαλονιά, Ιθάκη, Ζάκυνθος, και τα λιμάνια των Μεσολογγίου, Αιτωλικού και Γαλαξιδίου. Σε κάθε έναν από τους ναυτότοπους αυτούς αναφέρονται οι σημαντικοί-

τερες –με όρους αριθμού και χωρητικότητας πλοίων και διάρκειας ναυτιλιακής δράσης– ναυτιλιακές οικογένειες: έτσι για παράδειγμα στην Κεφαλονιά καταγράφονται δώδεκα οικογένειες, μεταξύ αυτών των Βαλλιάνου, Βεργωτή και Σβορώνου. Το Αιγαίο διακρίνεται σε πέντε θαλάσσιες ενότητες, το Κεντρικό Αιγαίο με τα νησιά της Άνδρου, της Μήλου, της Μυκόνου, της Σαντορίνης, της Σίφνου και της Σύρου να παρουσιάζονται αναλυτικά. Η Σύρος προσέλκυσε περισσότερο το ενδιαφέρον των συγγραφέων του τόμου, καθώς αποτέλεσε το κύριο ναυτιλιακό κέντρο του ελληνικού κράτους για μεγάλο μέρος του 19ου αιώνα, ωστόσο σε αριθμό ναυτιλιακών οικογενειών προηγείται η Άνδρος. Στο βορειοανατολικό Αιγαίο παρουσιάζονται με εισαγωγικό κείμενο τα νησιά της Χίου, η οποία διέθετε τον μεγαλύτερο αριθμό ναυτιλιακών οικογενειών, των Οινουσσών, των Ψαρών, της Λέσβου, της Σάμου καθώς και τα λιμάνια της Κωνσταντινούπολης και της Σμύρνης μαζί με τα μικρασιατικά παράλια, όπου δραστηριοποιούνταν ελληνικοί πληθυσμοί σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Στο νοτιοανατολικό Αιγαίο το ναυτιλιακό ενδιαφέρον συγκεντρώνει η Πάτμος, η Λέρος, η Κάλυμνος μαζί με τη Σύμη, τη Χάλκη και το Καστελόριζο, με την Κάσο να κυριαρχεί ναυτιλιακά, αν κρίνουμε από τον αριθμό των αναφερόμενων οικογενειών. Στο βορειοδυτικό Αιγαίο παρουσιάζονται οι περιπτώσεις της Σκοπέλου, της Σκιάθου, της Εύβοιας, του Τρικεριού, της Ζαγοράς και της Αμαλιάπολης. Στο νοτιοδυτικό Αιγαίο καταγράφονται τα γνωστά ναυτικά νησιά της Ύδρας και των Σπετσών, η περίπτωση του Χατζηπαναγιώτη Πολίτη των ακτών της Ανατολικής Πελοποννήσου και του Πειραιά.

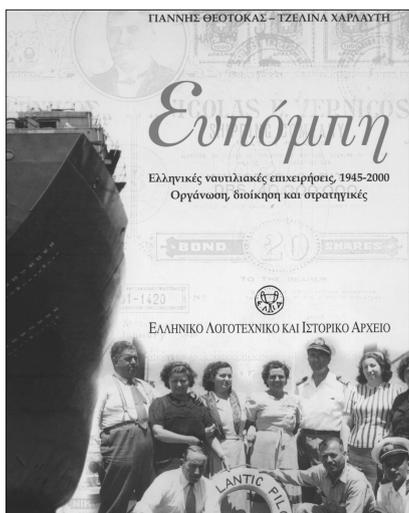
Σε όλες τις περιπτώσεις γίνεται αναφορά στον τόπο καταγωγής των ιδρυτών των ναυτιλιακών επιχειρήσεων. Στην πορεία η έδρα των επιχειρήσεων μετακινήθηκε σε άλλα κέντρα του ελλαδικού χώρου ή και του ευρύτερου ευρωπαϊκού. Είναι

ωστόσο χαρακτηριστικό των ναυτιλιακών επιχειρήσεων ότι οι διευθυντές και οι ιδιοκτήτες τους διατηρούν στενές σχέσεις με τον τόπο καταγωγής τους, καθώς απασχολούν στα πλοία και τα γραφεία της επιχείρησης άτομα του συγγενικού περιβάλλοντος και του ιδιαίτερου τόπου καταγωγής. Με αυτή την έννοια η κατανομή των ναυτιλιακών επιχειρήσεων σε θαλάσσιες περιοχές και νησιά αποκτά ιδιαίτερη σημασία, καθώς ο τόπος αναδεικνύεται σε διαχρονικό σημείο αναφοράς και συχνά συνιστά σημαντικό στοιχείο της ίδιας της επιχειρηματικής στρατηγικής των περιγραφόμενων επιχειρηματικών οίκων.

Ο συγκεκριμένος τόμος, και μέσα από την άρθρωση της ύλης του αναδεικνύει δύο σημαντικά σημεία: α) τον ρόλο της οικογένειας στην οργάνωση των ναυτιλιακών επιχειρήσεων, β) τον ρόλο των συγγενικών δικτύων που δημιουργούνται στη βάση της κοινής καταγωγής στην οργάνωση και διαχείριση των επιχειρήσεων. Μέσα από τη σύντομη εξιστόρηση της επιχειρηματικής δραστηριότητας επιλεγμένων οικογενειών αναδεικνύεται η σημασία ορισμένων τόπων ως προς τις ναυτιλιακές δραστηριότητες αλλά και στη διατήρηση της συνείδησης της καταγωγής. Μέσα στις σελίδες του ογκώδους τόμου παραλαμβάνουν περισσότερο και λιγότερο γνωστά ονόματα οικογενειών και επιχειρηματιών πλαισιωμένων από πλούσιο οπτικό και φωτογραφικό υλικό. Πρόκειται για ονόματα όπως του Σταθάτου, του Γουλιανδρή, του Εμπεϊρικού, του Αλαφούζου, του Νομικού, του Μαυρογορδάτου, του Δρομοκαίτη, του Ράλλη, του Ροδοκανάκη, του Σικαραμαγκά, του Σικυλίτη, του Λιβανού, του Χανδρή, του Λαιμού, του Λιγνού, του Πατέρα, του Χατζηπατέρα, του Βαρβάκη, του Φιλίνη, του Κουρτζή, του Ζαρίφη, του Ωνάση, του Κουλουκουντή, του Πνευματικού, του Κουντουριώτη, του Κριεζή, του Σαχτούρη, του Τομπάζη, του Τσαμαδού, του Μέξη, του Μπούμπουλη, για να αναφέρω μερικές μόνο περιπτώσεις. Από την παράθεση και μόνο των ονομάτων γίνε-

ται εμφανές ότι οι επιχειρηματικοί αυτοί οίκοι συγκροτούν σημαντικές παρουσίες στην ελληνική οικονομική και πολιτική ιστορία του 19ου αιώνα.

Η παράθεση των βιογραφικών στοιχείων των βιογραφούμενων οικογενειών στρέφεται σε μεγάλο βαθμό γύρω από τις ναυτιλιακές τους δραστηριότητες, ακόμα και αν έχουν γίνει γνωστοί μέσα από άλλες επιχειρηματικές τους κινήσεις ή την εμπλοκή τους στην ελληνική πολιτική σκηνή και τις αγαθοεργίες. Στόχος άλλωστε του τόμου είναι η ανάδειξη της ναυ-

τοσύνης των βιογραφούμενων ατόμων και οικογενειακών συνόλων.

Ο τρίτος τόμος της τριλογίας με τον τίτλο *Ευπόμπη, Ελληνικές ναυτιλιακές επιχειρήσεις, 1945-2000, Οργάνωση, διοίκηση και στρατηγικές* αποτελεί συνέχεια αλλά και μεθοδολογική τομή σε σχέση με τους προηγούμενους τόμους. Βασισμένος σε μεγάλο μέρος στην έρευνα και προγενέστερη βιβλιογραφική παραγωγή των συγγραφέων τους, περιλαμβάνει ένα εκτεταμένο πρώτο μέρος, όπου αναλύονται συστηματικά με όρους ιστορίας επιχειρήσεων οι επιχειρηματικές πρακτικές των ελλήνων εφοπλιστών και των ναυτιλιακών τους επιχειρήσεων. Στον

τόμο αυτό καταγράφεται η ιστορία των ελληνόκτητων ναυτιλιακών επιχειρήσεων του β' μισού του 20ού αιώνα. Ειδικότερα σκιαγραφείται η επιχειρηματική δομή του ελληνόκτητου στόλου, το μέγεθος, η επιχειρηματική φιλοσοφία, ο οικογενειακός χαρακτήρας των επιχειρήσεων. Αναλύοντας τις στρατηγικές δράσεις των ελληνικών ναυτιλιακών επιχειρήσεων, οι συγγραφείς επιχειρούν να ερμηνεύσουν τους λόγους εκείνους που οδήγησαν μια πληθώρα ελλήνων εφοπλιστών σε οικονομική ακμή και κυριαρχία όχι μόνο στην ελληνική αλλά και στη διεθνή οικονομική σκηνή. Αναδεικνύονται πτυχές που σχετίζονται με την ανταγωνιστικότητα, την επιλογή της σημαίας νηολόγησης και τη δομή και διοίκηση της εταιρείας, την καινοτομία, τις επενδύσεις. Η ελληνική ναυτιλιακή επιχείρηση εντάσσεται στο ευρωπαϊκό της πλαίσιο προκειμένου να αναδειχτούν ζητήματα οργάνωσης και μεθόδου: τα συγγενικά και τοπικά δίκτυα αποτελούν ακρογωνιαίο λίθο της επιχειρηματικής οργάνωσης. Οι ελληνικές ναυτιλιακές επιχειρήσεις αποτελούν τμήμα της ευρωπαϊκής ή και της διεθνούς οικονομίας, ωστόσο πρωταρχικά λειτουργούν στα πλαίσια της ελληνικής οικονομίας. Εξετάζεται έτσι η σχέση του εφοπλιστικού κεφαλαίου με την ελληνική οικονομία και πολιτική, καθώς μετατρέπουν τον Πειραιά σε διεθνές ναυτιλιακό κέντρο.

Στο δεύτερο μέρος του βιβλίου παρουσιάζονται οι περιπτώσεις εκείνες των εφοπλιστών και των εφοπλιστικών οικογενειών που κατέγραψαν μια ιδιαίτερα σημαντική παρουσία στον χώρο του εφοπλισμού. Εμφανίζονται ονόματα πλοικτητών που αποτελούν συνεχιστές της επιχειρηματικής δράσης της οικογένειας, της οποίας η μακροχρόνια παρουσία στον χώρο της θάλασσας επιβεβαιώνεται και μέσα από τις σελίδες της *Πλωτούς*. Στον τόμο αυτό δεν αναφέρονται θαλάσσιες περιοχές ούτε κατανέμονται οι οικογένειες με βάση τον τόπο καταγωγή τους. Στο β' μισό του 20ού αιώνα οι όροι της επιχει-

ρηματικότητα και της ενασχόλησης με τη ναυτιλία και τον εφοπλισμό έχουν αλλάξει, καθώς τα οικονομικά κέντρα έχουν μετατοπιστεί από τους επιμέρους ναυτοπόρους στον Πειραιά, την Πάτρα και τα διεθνή κέντρα του εξωτερικού. Έτσι στο δεύτερο μέρος του βιβλίου οι βιογραφούμενες οικογένειες αποτελούν ένα σύνολο που καταγράφεται αλφαβητικά με βάση το οικογενειακό όνομα. Στα βιογραφικά στοιχεία που παρατίθενται, ο τόπος καταγωγής αναφέρεται, αλλά παίζει σημαντικό ρόλο μόνο όταν εντάσσει τον βιογραφούμενο σε ένα πατροτοπικό ή συγγενικό δίκτυο επιχειρηματικής δράσης. Τα βιογραφικά στοιχεία είναι πάντα ενδεικτικά και στρέφονται σε μεγάλο βαθμό και πάλι γύρω από τις ναυτιλιακές δραστηριότητες, περιορίζοντας τις αναφορές σε άλλες ενασχολήσεις των βιογραφούμενων ατόμων. Και σε αυτόν τον τόμο παρελαμβάνουν ονόματα όπως των Αγγελόπουλου, Αγούδημα, Βαρδινιογιάννη, Βεντούρη, Βερνίκου, Γουλανδρή, Εμπειρίκου, Κουλουκουνητή, Λαιμού, Λάτση, Λιβανού, Μαιμιδάκη, Μποδοσάκη Αθανασιάδη, Νιάρχου, Περαιτικού, Χανδρή και Ωνάση.

Και οι τρεις τόμοι πλαισιώνονται από πλούσιο εικονογραφικό υλικό, το οποίο αναδεικνύει με ενάργεια τόπους, πλοία, ανθρώπους και τα έργα τους. Τόσο η βάση δεδομένων όσο και τα αφηρηματικά κείμενα ζωντανεύουν και μπορούν να γίνουν καλύτερα κατανοητά και αντιληπτά μέσα από το οπτικό υλικό.

Με τους τρεις αυτούς τόμους οι συγγραφείς τους κατάφεραν να αναδείξουν τους όρους και τα πλαίσια μέσα στα οποία η ναυτιλία αναδείχτηκε σε κυρίαρχη επιχειρηματική δραστηριότητα των Ελλήνων στη διάρκεια των τελευταίων τριών αιώνων. Κάθε ένας από τους τόμους φωτίζει με διαφορετικό τρόπο το ίδιο ζήτημα: την ελληνόκτητη ναυτιλιακή επιχείρηση, τη σύνδεσή της με τον χώρο, τον χρόνο, τα πρόσωπα. Μέσα από την τριλογία καταγράφονται οι λόγοι που επέτρεψαν στους έλληνες πλοιοκτήτες και εφοπλιστές να

αναδειχτούν σε ισχυρή οικονομική και πολιτική δύναμη στην εποχή τους. Επιπλέον από μεθοδολογική άποψη οι τόμοι προτείνουν μια συγκεκριμένη μέθοδο προσέγγισης των ναυτιλιακών επιχειρήσεων και μελέτης τους: 1) καταμετρώντας ένα προς ένα τα πλοία που έφταναν σε λιμάνια, όπου και καταγράφονταν από τις αρμόδιες λιμενικές αρχές, τους διεθνείς νηογνώμονες ή τον τοπικό και εθνικό τύπο – μια ιδιαίτερα χρονοβόρα και κοπιαστική δουλειά, που είναι δυνατή μόνο με τη χρήση του νέου τεχνολογικών, ακριβώς λόγω του όγκου της πληροφορίας και της ανάγκης για διαχείριση και επεξεργασία της και 2) αναζητώντας μέσα από αυτά τους ιδιοκτήτες, τις επιχειρήσεις, τα οικογενειακά και συγγενικά δίκτυα διαχείρισης, τις επιχειρηματικές πρακτικές και στρατηγικές, τις δομές δράσης. Η αφετηρία παραμένει το πλοίο που φτάνει στο λιμάνι και καταγράφεται από τις λιμενικές αρχές, το πλοίο που καταγράφεται στον νηογνώμονα. Η χρονοβόρα τεχνική διαδικασία της καταγραφής χιλιάδων αφίξεων και καταγραφών αποτελεί τον κορμό πάνω στον οποίο χτίζεται η ανάλυση και διεξοδική μελέτη ανθρώπων και των επιλογών τους.

Για την ιστορία των επιχειρήσεων οι τόμοι *Πλωτό* και *Ευπόμπη* αποτελούν καλοδεχούμενες εκδόσεις, καθώς συνιστούν εργαλεία για όποιον αναζητά πρώτα βιογραφικά στοιχεία για επιχειρήσεις και επιχειρηματίες. Η ανάγκη καταγραφής βιογραφικών στοιχείων ατόμων και οικογενειών που δραστηριοποιήθηκαν στον χώρο των επιχειρήσεων έχει ήδη καταδειχτεί καθώς και η ανάγκη για δημιουργία εγκυκλοπαιδικών τύπου εκδόσεων γύρω από τις επιχειρήσεις και την επιχειρηματικότητα στον ελληνικό χώρο.¹ Με αυτή

1. Για τη χρήση της βιογραφίας στην ιστορία των επιχειρήσεων βλ. το άρθρο της Μαρίας Χριστίνας Χατζηγιάννου, «Η ιστορία των επιχειρήσεων: γενικευτικές αναγωγές και πολιτισμικές ιδιαιτερότητες», *εδώ*, σ. 241-266.

την έννοια οι καταγραφές στους τόμους *Πλωτώ* και *Ευπόμπη* με την παράθεση βιογραφικών στοιχείων για τους ιδρυτές, τους ιδιοκτήτες και διαχειριστές των ναυτιλιακών επιχειρήσεων συνεισφέρουν εξαιρετική βοήθεια στον μελετητή των επιχειρήσεων του ελλαδικού και όχι μόνο χώρου. Έτσι τόσο η *Πλωτώ* όσο και η *Ευπόμπη*, έρχονται να προστεθούν τόσο στην παλιότερη όσο και στη νεότερη βιβλιογραφική παραγωγή με θέμα τους έλληνες επιχειρηματίες και τις επιχειρήσεις τους.² Οι περισσότεροι από τους επιχειρηματίες που αναφέρονται εμπíπτουν στην περίπτωση των επιτυχημένων με όρους ιστορίας των επιχειρήσεων αποτελούν τα καλύτερα παραδείγματα για την αναζήτηση εκείνων των στοιχείων και χαρακτηριστικών που συνέβαλαν στην επιτυχημένη πορεία τους. Πολλές από τις

περιπτώσεις ατόμων και οικογενειών που αναφέρονται στους δύο τόμους έχουν να επιδείξουν πολυσχιδή δράση και μέσα από την παρουσία τους εδώ αναδεικνύεται ο σημαντικός ρόλος της ναυτιλίας στην οικονομική, πολιτική και κοινωνική ζωή του ελλαδικού χώρου.

2. Ενδεικτικά το πεντάτομο λεξικό των Κ. και Σπ. Α. Βοβολίνη, *Μεγά Ελληνικών Βιογραφικών Λεξικών*, Αθήνα, Βιομηχανική Επιθεώρηση, 1958-1962· Ευ. Χερίμογλου (επιμ.), *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη, Πολιτιστική Εταιρεία Επιχειρηματιών Βορείου Ελλάδος, 2004, 4 τ.· Μαργαρίτα Δρίτσα (επιμ.), *Ελληνικές επιχειρήσεις στον 20ό αιώνα: πρόσωπα και δραστηριότητες*, Αθήνα-Κέρκυρα, 2004.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ

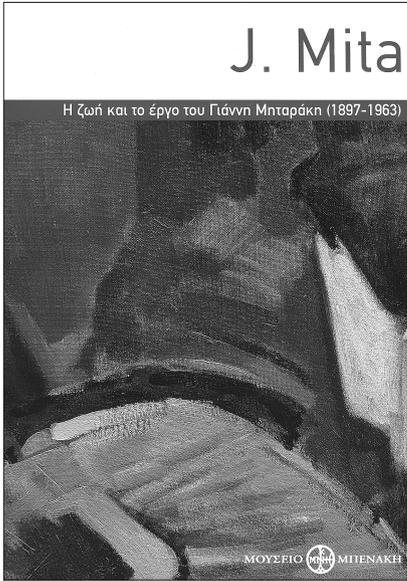
Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος, *J. Mita, Η ζωή και το έργο του Γιάννη Μηταράκη (1897-1963)*, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη-Αδάμ, 2006, 395 σ.

Το 2003, ο Παύλος Μηταράκης, γιος του ζωγράφου Γιάννη Μηταράκη, χάρισε στο Μουσείο Μπενάκη το έργο του πατέρα του που είχε διασώσει: 203 ελαιογραφίες, 1411 σχέδια και το προσωπικό του αρχείο. Το αρχείο καταγράφηκε και ταξινομήθηκε από τον Αλέξανδρο Ζάννα, οι πίνακες και τα σχέδια καταγράφηκαν και τεκμηριώθηκαν από τον Κωνσταντίνο Θ. Παπαχρίστου, ενώ η επιστημονική μελέτη του υλικού αυτού ανατέθηκε στον Ευγένιο Ματθιόπουλο. Έτσι στο τέλος του περασμένου χρόνου προστέθηκε στην Ιστορία της βιβλιογραφία για την Ιστορία της Τέχνης στην Ελλάδα μια ογκώδης μονογραφία για ένα σημαντικό αλλά παραγνωρισμένο Έλληνα ζωγράφο, η οποία στηρίζεται στο σύνολο του έργου του, που εκτείνεται στο διάστημα 1921-1962 και αριθμεί περίπου 500 πίνακες. Κάθε νέα επιστημονική εργασία, που

εμπλουτίζει τις γνώσεις μας για την εικαστική δημιουργία στην Ελλάδα και συμβάλλει στην επανεκτίμησή της κάτω από την οπτική της εποχής μας, είναι πολύτιμη, πολύ περισσότερο, όταν πρόκειται για ένα βιβλίο που, όπως θα προσπαθήσω να δείξω στο κείμενο που ακολουθεί, μπορεί να σηματοδοτήσει τον τρόπο προσέγγισης της ζωής και του έργου καλλιτεχνών, των οποίων το έργο, αν και είναι τετελεσμένο, ανήκει στην εποχή μας.

Η Ιστορία της Τέχνης είναι μια επιστήμη, της οποίας η θεραπεία μόλις τις τελευταίες δεκαετίες άρχισε να γίνεται συστηματική στην Ελλάδα και αγωνίζεται ακόμη να αρθρώσει τον δικό της διακριτό επιστημονικό λόγο, αποφεύγοντας τον ασφυκτικό εναγκαλισμό της Αρχαιολογίας και τη δοκιμαστική προσέγγιση της τεχνολογικής. Ωστόσο, η τεχνολογική, είτε με την υβριδική μορφή της τον δέκατο ένατο

αίωνα είτε με τον συγκροτημένο λόγο της τον εικοστό, είναι μια πολύτιμη και εκ των ων ουκ άνευ πηγή για την εργασία του ιστορικού της τέχνης, ειδικά στην κατεύθυνση εκπλήρωσης της επιστημονικής απαίτησης των σύγχρονων προσεγγίσεων για την υποδοχή και την πρόσληψη του καλλιτεχνικού έργου.

Ο Ευγένιος Μαθιόπουλος, ιστορικός της τέχνης που εργάζεται αυστηρά με τα εργαλεία του ιστορικού, δεν αρκείται στην ομιλητικότητα του ίδιου του έργου και των Καταλοίπων του καλλιτέχνη, αλλά αναζητεί κάθε πρόσφορη πληροφορία, αξιοποιεί τις κριτικές που γράφτηκαν για το έργο του ζωγράφου και επεξεργάζεται κριτικά όλες τις διαθέσιμες πηγές. Από την άλλη, προκειμένου να ερμηνεύσει την εξέλιξη της καλλιτεχνικής μορφής και να εντάξει στην εποχή του το έργο και τον δημιουργό του, ως ιστορικό υποκείμενο, διευρύνει την έρευνά του προς κάθε κατεύθυνση, ώστε να χαρτογραφήσει-αναπαραστήσει το ιστορικό πλαίσιο, με όλες τις πολιτικές, κοινωνικές, ιδεολογικές, καλλιτεχνικές παραμέτρους του εντός και εκτός της

Ελλάδας. Το αποτέλεσμα του επιστημονικού μόχθου αυτής της υφής είναι ένα βιβλίο-πανόραμα, μέσα στο στερέωμα του οποίου ο εξυδερκής μελετητής ακολουθεί, διαγράφει και φωτίζει πολύπλευρα τα ίχνη του δρώντος υποκειμένου-καλλιτέχνη. Κάθε αναφορά στη μέθοδο αυτή, που μπορεί ν' ακούγεται κοινοτοπία και πλεονασμός, νομίζω ότι είναι επιβεβλημένη στον δικό μας επιστημονικό μικροχώρο, όσο θα υπερτερούν οι περιγραφικές και ευθύγραμμες, μορφολογικές-αισθητικές κατά κύριο λόγο, καταγραφές, οι οποίες ακουμπούν περισσότερο στη δημοσιογραφική τεχνοκρατική και λιγότερο στην Ιστορία της Τέχνης.

Η ύλη του βιβλίου διαρθρώνεται ως εξής: Προτάσσεται ένα χρονολόγιο (σ. 16-39), στο οποίο παρακολουθούμε τον ζωγράφο από τη γέννησή του στην Αλεξάνδρεια το 1897 ως τον θάνατό του στην Αθήνα το 1963 και το αφιέρωμα του περιοδικού *Ζυγός* τον Ιανουάριο 1964. Περιέχει κατά χρονολογική σειρά μια πλήρη βιογραφία επεξεργασμένη και διανθισμένη με όλα τα απαραίτητα ιστορικά στοιχεία, τα σχόλια και τις υποσημειώσεις, ώστε, παρά τον τίτλο του, να εγείρει απαιτήσεις σύνθεσης και να μην είναι απλή παράθεση πληροφοριών, ενώ προσφέρει στον αναγνώστη το υπόβαθρο με τα πραγματολογικά στοιχεία που είναι απαραίτητα για να κατανοήσει τον άνθρωπο και το έργο του. Το πλήθος φωτογραφιών που συνοδεύουν το κείμενο δεν είναι μια απλή εικονογράφηση αλλά ένα άρτιο τεκμηριωτικό υλικό που αισθητοποιεί την πλούσια διαδρομή του ζωγράφου μέσα στον χώρο και στον χρόνο και συμβάλλει καθοριστικά στην ανάπλαση της εποχής του, που ήταν πλούσια σε ιστορικά γεγονότα, κοσμοϊστορικές αλλαγές, καταλυτικές πνευματικές και καλλιτεχνικές διεργασίες.

Γόνος πλούσιας χιώτικης οικογένειας της Αλεξάνδρειας, ο Γιάννης Μηταράκης πέρασε τα μαθητικά του χρόνια στη Χίο και σπούδασε Γεωπονική στη διάσημη Σχολή της Grignon, προφανώς επηρε-

ασμένος από το οικογενειακό του περιβάλλον, για να βοηθήσει μελλοντικά τις οικογενειακές επιχειρήσεις καλλιέργειας και εμπορίας βαμβακιού στην Αίγυπτο. Απαλλαγμένος από βρισιτικές έγνοιες, είχε τη δυνατότητα να προσανατολιστεί στο Παρίσι, κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, σε ελεύθερες φιλολογικές και φιλοσοφικές σπουδές, μαζί με τον εξάδελφό του, Γιάννη Σαρειγιάννη και κάτω από την επίδραση του Αλεξανδρινού κοσμοπολίτη διανοούμενου, Γιώργου Βρισμιτζάκη. Η γνωριμία του εξάλλου με τη Ρουμάνα Φανή Σαπύρα, κατοπινή σύζυγό του, γνωστή στους καλλιτεχνικούς κύκλους του Παρισιού, τον βοήθησε να ακολουθήσει την κλίση του και σε ηλικία εικοσιτριών χρόνων ν' αρχίσει σπουδές ζωγραφικής ακολουθώντας τις νεωτερικές τάσεις. Οι δυσμενείς επιπτώσεις στις οικογενειακές επιχειρήσεις από την οικονομική κρίση του 1929 τον ανάγκασαν να εγκαταλείψει την μεσοέμικη ζωή στο Παρίσι και να εγκατασταθεί στην Ελλάδα. Γίνεται μέλος της ομάδας Τέχνη το 1930 και δραστηριοποιείται στο πλαίσιο της, οργανώνει ατομικές εκθέσεις στην Ελλάδα, στην Αίγυπτο, στη Γαλλία, συμμετέχει σε ομαδικές στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, με αποκορύφωμα τη συμμετοχή του στην Biennale της Βενετίας το 1940, και πεθαίνει κατά τη διάρκεια της τελευταίας ατομικής του έκθεσης στο Τεχνολογικό Ίδρυμα, χωρίς να έχει αξιωθεί να εκλεγεί καθηγητής στην ΑΣΚΤ, λόγω του νεωτερικού χαρακτήρα του έργου του.

Το κύριο μέρος του βιβλίου είναι αφιερωμένο στην ανάλυση και την ερμηνεία του έργου του Γιάννη Μηταράκη (σ.41-297, κείμενο και πίνακες). Έγχαρμες απεικονίσεις των έργων που σχολιάζονται, σε φωτογραφίες του Βασίλη Τσώνη, αλλά και ασπρόμαυρες των αφανών κυρίως έργων καθώς και συγκριτικό και άλλο τεκμηριωτικό υλικό, παρεμβάλλονται ανάμεσα στα κείμενα, ώστε ο αναγνώστης να παρακολουθεί με άνεση την εξέλιξη

του λόγου και την αλλαγή στο ύφος του ζωγράφου. Οι απεικονίσεις των έργων που σχολιάζονται παρεμβάλλονται χωρίς αρίθμηση ή οποιοδήποτε υπονηματισμό, εκτός από τον τίτλο τους και τη χρονολογία όπου υπάρχει, αφού ορθά θεωρούνται ότι κείμενο και εικόνες συνανήκουν. Σ' αυτή την περίπτωση, όμως, προϋποτίθεται ότι η σελιδοποίηση επιτυγχάνει να παραβάλει αντικριστά έργο και κείμενο, κάτι που είναι σχεδόν αδύνατο να εξασφαλιστεί όταν ο αριθμός των απεικονίσεων είναι μεγάλος, όπως στην περίπτωση που εξετάζουμε. Έτσι ο αναγνώστης σε ορισμένες περιπτώσεις νιώθει αμηχανία, έως ότου εντοπίσει το αντίστοιχο έργο, αλλά και αναγκάζεται να ασκήσει την παρατηρητικότητα του.

Ο Γιάννης Μηταράκης καθόλη τη διάρκεια της δημιουργίας του ασχολήθηκε κυρίως με το τοπίο και ευτύχησε να χαρακτηριστεί ως ο σημαντικότερος Έλληνας τοπιογράφος. Παράλληλα, όμως, ασχολήθηκε και με την προσωπογραφία και το γυμνό, ενώ για μικρό διάστημα τον απασχόλησαν και η ηθογραφία και τα θέματα κοινωνικού χαρακτήρα. Προσπάθησε ν' αφομοιώσει τις κυρίαρχες διεθνείς τάσεις, έδωσε προτεραιότητα στο χρώμα και στην ποιότητα της ελεύθερης γραμμής. Με αφετηρία τις παραστατικές τάσεις και την εξπρεσιονιστική του διάθεση, με επιδράσεις από τον νεωτεριστή δάσκαλό του Lhote, τον Derain και τη λεγόμενη Σχολή του Παρισιού, τα κηρύγματα του Μεσοπολέμου για επιστροφή στην τάξη μέσα από παραστατικές και κλασικιστικές τάσεις, την επίδραση του Picasso και τη γοητεία της αφάιρεσης, δημιούργησε ένα έργο μακριά από ακρότητες αλλά πρωτοποριακό για την Ελλάδα, προσωπικό, όπως απαιτούσε το αίτημα της μοντέρνας τέχνης για ατομικότητα, τόσο που ο ίδιος να μιλάει για «μηταρακισμό» (σ. 238).

Προκειμένου να μελετήσει και να ερμηνεύσει το πλούσιο αυτό έργο, ο Ευγένιος Μαθιόπουλος δεν περιορίζεται σε επισημάνσεις, αλλά εξετάζει τις διαδι-

κασίες και τις περιστάσεις κάτω από τις οποίες αυτό δημιουργήθηκε, ιστοριοποιεί τα έργα, τα μελετά παράλληλα με τα τεχνοκριτικά κείμενα που γράφτηκαν, προκειμένου να μελετήσει την πρόσληψη και την υποδοχή τους, και εξετάζει το έργο και τη δραστηριότητα του καλλιτέχνη αναφορικά με την εμπλοκή τους «στους κυρίαρχους διαλόγους και τις αντιθέσεις της εποχής τους, τόσο στο πεδίο του λόγου, των ιδεών, όσο και της καλλιτεχνικής δημιουργίας» (σ. 48). Επομένως η μελέτη της εξέλιξης της τεχνοτροπίας του Μηταράκη πόρρω απέχει από τη συνήθη στην ελληνική βιβλιογραφία μορφολογική ανάλυση και εξετάζεται ως συνισταμένη και αποτέλεσμα των πολιτισμικών εμπειριών του καλλιτέχνη από την Αίγυπτο, την Ελλάδα, τη Γαλλία, τις γνωριμίες του, την εμπειρία του από το μέτωπο του αλβανικού πολέμου, τη μαθητεία του, τις φιλοσοφικές του αναζητήσεις, την ένταξή του σε ομάδες και κινήματα, την κοινωνική του ευαισθησία, τα κοσμοϊστορικά γεγονότα που έζησε. Έτσι το ζωγραφικό έργο του Μηταράκη προβάλλεται όχι ως ένα καθαγιασμένο προϊόν ενός απομονωμένου δημιουργού-ήρωα και μάρτυρα, που δημιουργεί σε αποστειρωμένο θάλαμο, αλλά ως απότοκο ποικίλων οσμώσεων από τη συνάφεια του κοσμοπολίτη καλλιτέχνη με τον κόσμο της εποχής του και την τριβή του με ιδέες, καταστάσεις, ανάγκες και στόχους. Κοντολογίς το έργο του αναδεικνύεται «παιδί της εποχής του», όπως θάλγεγε και ο Kandinsky, και γι' αυτό άντεξε στον χρόνο, ώστε να δικαιωθεί ο ζωγράφος, ο οποίος αδικήθηκε όσο ζούσε από την αδυναμία του ελληνικού κοινού να κατανοήσει «τον παριζιανισμό του», όπως καταφατικά αξιολόγησε την ατμόσφαιρα του έργου του ο Φώτος Γιούφλλης (σ. 106).

Ο φιλόδοξος στόχος του μελετητή, να ανασυστήσει το σύμπαν του ζωγράφου που εξετάζει, πραγματώνεται, μέσα από τη μελέτη της εποχής σε όλες της τις εκφάνσεις, ξεκινώντας από τα χρόνια της

μαθητείας του στο Παρίσι και φθάνοντας μέχρι τη μεταπολεμική Ευρώπη και τη μετεμφυλιακή Ελλάδα. Σ' αυτή τη σύνθετη ερμηνευτική προσέγγιση, βέβαια, ελλοχεύει ο κίνδυνος πλατακασμού και επαναλήψεων, αλλά ο Ματθιόπουλος, χωρίς να έχει εντελώς αποφύγει τέτοιου είδους ολισθήματα, κατορθώνει εγκαίρως να επανέρχεται στον στόχο του, που είναι η ανάδειξη του έργου ενός συγκεκριμένου ζωγράφου. Ο αναγνώστης, συνηθισμένος στις ευθύγραμμες παρουσιάσεις, δεν υποψιάζεται από τον τίτλο του βιβλίου την ιστορική ανάλυση που θα συναντήσει και μοιραία εμπλέκεται σε μια ερμηνευτική διαδικασία που τον οδηγεί, κατά κύκλους, πολύ πιο μακριά απ' όσο μπορεί να υπελόγιζε. Τον ωθεί σ' ένα βουβό διάλογο του ματιού του με τον πίνακα, σ' ένα διάλογο της αίσθησης της όρασης με την αρθρωμένη εικόνα, τον υποβάλλει σε μια μυητική διαδικασία, ώστε να μπορέσει ν' ανιχνεύσει πίσω από το ορατό το άορατο και να αισθανθεί ποια είναι πραγματικά η εργασία του ιστορικού της τέχνης: να πραγματώνει το αίτημα που ήδη ο Giorgio Vasari διατύπωσε στους διάσημους Βίους ... του (β' έκδοση 1568), δηλαδή, να διερευνά «τις ρίζες» της καλλιτεχνικής πράξης. Από την άλλη, η Ιστορία της Τέχνης, μέσα από τις συστηματικές εργασίες των πρωτοπόρων ιστορικών της, από τα τέλη του δεκάτου ενάτου και τις πρώτες δεκαετίες του εικοστού αιώνα, έχει γίνει μια μοντέρνα επιστήμη, ώστε ο ιστορικός της τέχνης να είναι σε θέση να αντιμετωπίζει το έργο τέχνης όχι με αισθητικά κριτήρια ή καλύτερα όχι μόνο με αισθητικά αλλά κυρίως με επιστημονικά κριτήρια. Αυτό σημαίνει ότι μπορεί να χρησιμοποιεί κάθε φορά τις κατάλληλες εμνηυτικές μεθόδους, που δεν εξουδετερώνουν το έργο ούτε το παρουσιάζουν ως απλό επιφανόμενο που μόνο εικονογραφεί κοινωνικές και άλλες καταστάσεις, αλλά ως δημιουργημά με δική του φωνή και δικό του νόημα που πρέπει να «διαβαστεί» σε σχέση με τη «χρονικότητά» του. Κι αυ-

τού του είδους την ανάγνωση προτείνει ο Ματθιόπουλος με την παρούσα εργασία. Παράλληλα, όμως, προσεγγίζει το έργο και αισθητικά, ώστε με την πευθαρχία του επιστήμονα, την ύραση του εικαστικού καλλιτέχνη και τη σκευή του τεχνοκριτικού, να προβαίνει σε μορφολογικές αναλύσεις και συγκριτικές θεωρήσεις των έργων που καθοδηγούν το βλέμμα του θεατή (π.χ. σ. 137-138, 168-170 κ.ά.), χωρίς τους βερμπαλισμούς που συχνά εμφανίζονται σε παρόμοιες αναλύσεις. Εδώ αξίζει ν' αναφερθούν οι περιγραφές κυρίως των αφηρημένων συνθέσεων και οι σχετικές παρατηρήσεις που πραγματικά αποτελούν παραδείγματα οργάνωσης του λόγου σε ανάλογες περιπτώσεις (π.χ. σ. 262-264).

Από τα θέματα που θίγονται και αποτελούν προσφορά στην ελληνική βιβλιογραφία, αναφέρω πρώτα την περίπτωση της École de Paris, το πολυεθνικό συνονθύλευμα που άρχισε να διαμορφώνεται από το τέλος του δεκάτου ενάτου αιώνα, έφθασε στο απόγειό της μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, προώθησε τις νεωτερικές τάσεις, άσκησε καταλυτική επίδραση σε πολλούς Έλληνες καλλιτέχνες και περιέπεσε σε ανυποληψία μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, λόγω της συνεργασίας με τους Γερμανούς ορισμένων εκπροσώπων της, όπως ήταν ο Derain. Ένα άλλο θέμα που με παρησία θίγει ο συγγραφέας είναι ο τρόπος εκλογής των καθηγητών των Ανωτάτων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων. Με αφορμή τις αλληπάλληλες υποψηφιότητες του Μηταράκη για μια έδρα ζωγραφικής στην Α.Σ.Κ.Τ., αποκαλύπτει τις παλινωδίες των εκλεκτόρων και τη σοφιστική επιχειρηματολογία τους και παρέχει μια γύση για όσα θα αντιμετώπισει ο ιστορικός του μέλλοντος που θα σκύψει πάνω στις σελίδες των σχετικών Πρακτικών. Τέλος αξίζει να μνημονευτεί ιδιαίτερα ο τρόπος που εκμεταλλεύεται τα τεχνοκριτικά κείμενα που γράφτηκαν για το έργο του Μηταράκη, η συγκριτική παρουσίασή τους και η κριτική που τους

ασκεί, με αποτέλεσμα να αναδεικνύεται ο τρόπος με τον οποίο οι τεχνοκρίτες με την εύστοχη κριτική τους καθοδηγούν τον καλλιτέχνη και το κοινό και έρχονται αρωγοί στο έργο του ιστορικού, αλλά και πώς οι ίδιοι διακατέχονται από προκαταλήψεις ή στρατεύονται σε ιδεολογίες και προσπαθούν να εντάξουν το κρινόμενο κάθε φορά έργο στο πλαίσιό τους. Τα 27 τεχνοκριτικά κείμενα των πιο γνωστών Ελλήνων τεχνοκριτών που γράφτηκαν από το 1929 έως και το 1963 και ενσωματώνονται στο βιβλίο (σ. 310-342) χαρτογραφούν την πορεία της υποδοχής και της πρόσληψης του έργου του Μηταράκη και αποτελούν τεκμήρια για τη λειτουργία και το επίπεδο της τεχνοκριτικής στον τόπο μας. Σε συνδυασμό με τον κατάλογο των 414 δημοσιευμάτων που παρατίθεται (σ. 346-358) και τον κατάλογο των 80 συνολικά εκθέσεων (σ. 343-345) αισθητοποιούν τον αντίκτυπο που είχε κάθε εμφάνιση του καλλιτέχνη και του έργου του και τη σημαντική θέση του στην καλλιτεχνική σκηνή, ενώ η εκτενής βιβλιογραφία (σ. 298-307) συνηγορεί για την έκταση της έρευνας του συγγραφέα και την επάρκεια της τεκμηρίωσης. Το βιβλίο κλείνει με τον κατάλογο και τις έγχρωμες απεικονίσεις, κατά χρονολογική σειρά, των 203 δωρηθέντων έργων, ο οποίος, πέρα από την αρχαιική αναγκαιότητά του, παρέχει στον αναγνώστη τη δυνατότητα, φθάνοντας στο τέλος, να έχει μια εποπτική εικόνα της εξέλιξης του ύφους, της θεματολογίας, της εναλλαγής των διαθέσεων του καλλιτέχνη αλλά και της προσήλωσής του σε απαράβατες αρχές.

Ο τρόπος που ο συγγραφέας μελέτησε το έργο ενός σύγχρονου Έλληνα καλλιτέχνη, όπως παραπάνω εκτέθηκε, δεν αφήνει καμιά αμφιβολία ότι πρόκειται για μια υποδειγματική, σφαιρική προσέγγιση, ώστε οι παρατηρήσεις που ακολουθούν δεν μειώνουν καθόλου ούτε τον μόχθο του ούτε την προσφορά του στην ελληνική βιβλιογραφία. Πρώτον επισημαίνουμε την έλλειψη ενός ευρητηρίου, του οποίου η σύ-

νταξη υπαγορεύεται από την έκταση και την πολυπλοκότητα του εγχειρήματος, και που θα διευκόλυne την άμεση πρόσβαση κάθε ενδιαφερόμενου σε ειδικά θέματα που τίγονται και δεν είναι ευδιάκριτα στον πίνακα περιεχομένων. Δεύτερον επισημαίνουμε τη σύγχυση που παρατηρείται στη χρήση των όρων κλασικισμός και Νεοκλασικισμός. Οι όροι αυτοί και τα παράγωγά τους χρησιμοποιούνται ως συνώνυμα (ενδεικτικά βλ. σ. 109-111), επαναλαμβάνοντας μια σύγχυση που παρατηρείται γενικά στην ελληνική βιβλιογραφία. Με τον όρο κλασικισμός εννοούμε την τάση μίμησης του κλασικού που εμφανίστηκε ήδη στην αρχαιότητα – αρκεί να αναλογιστούμε τον κλασικισμό των Ρωμαίων – φθάνει μέχρι τις μέρες μας και απαντάται σχεδόν σε κάθε ιστορική περίοδο. Ο Νεοκλασικισμός, αντίθετα, είναι κάτι πολύ περισσότερο από τάση, είναι πνευματικό κίνημα που αγκαλιάζει όλες τις εκφάνσεις του ανθρωπίνου πνεύματος, έχει φιλοσοφικό υπόβαθρο, χαρακτηρίζει μια ολόκληρη περίοδο στην ιστορία της νεότερης ευρωπαϊκής τέχνης (1760 -c. 1820), και ως προς τις εικαστικές τέχνες είναι ρυθμός κανονιστικός με αυστηρά προσδιορισμένα μορφολογικά χαρακτηριστικά. Το γεγονός ότι στην Ελλάδα ο Νεοκλασικισμός έφθασε, όταν εξέπνεε ως κίνημα στην Ευρώπη, δεν μας νομιμοποιεί να θεωρούμε Νεοκλασικισμό την κλασικιστική

τάση των καλλιτεχνών του Μεσοπολέμου. Αυτοί, άλλωστε, περισσότερο εμπνέονται από την κλασική τέχνη παρά τη μιμούνται και οπωσδήποτε δεν ακολουθούν τις μορφολογικές προδιαγραφές του Νεοκλασικισμού, αλλά προσανατολίζονται σε ορισμένες αρχές της αρχαίας ελληνικής τέχνης, όπως είναι η προσήλωση στην ανθρώπινη μορφή, την οποία αποδίδουν όχι με το νεοκλασικό λεξιλόγιο, όπως αξιωματικά το όρισε ο Winckelmann, αλλά με εκείνο της σύγχρονης τους τέχνης. Έτσι ο Derain, ο Στέρης και φυσικά ο Μηταράκης δεν είναι νεοκλασικιστές αλλά έχουν κλασικιστικές τάσεις.

Η μονογραφία του Ευγένιου Μαθιόπουλου για τον J. Mita, όπως υπέγραφε τους πίνακές του ο προσανατολισμένος στην Ευρώπη Γιάννης Μηταράκης, δεν σκιαγραφεί μόνο με πληρότητα την προσωπικότητα και την καλλιτεχνική διαδρομή του διανοούμενου καλλιτέχνη με τρόπο που θα μπορούσε να λειτουργήσει παραδειγματικά και για άλλες προσεγγίσεις, αλλά αποτελεί και μια δεξαμενή πληροφοριών που ωθεί σε περαιτέρω έρευνα και οπωσδήποτε αποκαθιστά στη θέση που του αντιστοιχεί στο στερέωμα της νεοελληνικής τέχνης έναν παραγνωρισμένο σημαντικό ζωγράφο.

ΔΩΡΑ ΜΑΡΚΑΤΟΥ

